

אראלה למדן

"מחול המלחמה והחיזור",* על הקשר בין אימהות ובנות

תאריכים: היפרדות (separation), אינדיווידואציה (individuation), התקשרות (attachment), relation, connection, אוטונומיה, עצמאות, תלות, מגדר (gender), זהות, אימהות (motherhood), קשר אם-בת, קיבוץ.

תקציר

המאמר מתאר את התפתחות הקשרים בין אימהות ובנות במעגל החיים, על פי גישות פסיכואנליטיות פמיניסטיות. הרעיונות ממוקדים במספר שאלות: במה שונה הקשר אם-בת מהקשר אם-בן? מה גורם לקשר אם-בת להיות חזק ומורכב כל כך? מה מהותו של אותו קונפליקט מתמשך בין אימהות ובנות, בהקשר לאוטונומיה והתקשרות? כיצד משתנה הקשר אם-בת במעגל החיים? ובמה מתאפיין הקשר אם-בת בקיבוץ?

בכל החברות מתאפיין הקשר בין אימהות ובנות, כהדוק יותר ומורכב יותר מאשר הקשר בין אימהות ובנים. התיאוריה הפסיכואנליטית מסבירה את מהותו של הקשר אם-בת, בכך שגיבוש הזהות של הבת מתקיים לאורך שנים עם אותה הדמות, הלא היא דמות האם, לעומת הבן שמחליף הזדהויות. הוא מתחיל את גיבוש הזהות שלו דרך הזדהות עם האם, ובהמשך מחליף להזדהות עם האב. המשכיות הקשר אם-בת גורמת לחיזוקו, אך גם תורמת לטשטוש של גבולות האגו גם של האם וגם של הבת. טשטוש זה מקשה על בנות ואימהות בתהליכי היפרדות ואנדיווידואציה. כאשר הבת מגלה את ההבדלים בין המינים, היא גם מזהה שהחברה מתייחסת עם פחות ערך לנשיות, ויותר ערך לגבריות. גילוי זה מעורר בה כעסים על אמה שהיא היא שהעניקה לה לפי תפיסתה חיים ללא "פין". במובן הסימבולי של "פין", שמשמעותו שייכות למין חסר פין, הלא הוא המין הנשי, שהחברה מייחסת לו נחיתות אישית וחברתית לעומת המין הגברי בעל ה"פין".

הבת מפתחת חשש עמוק פן תהיה כמו אמה, וכך גם מפתחת פחדים פן תהיה שונה מאמה. פחדים אלה מסמנים את הקונפליקט העמוק שבתוכו צומחות אימהות ובנות, הקונפליקט בין אוטונומיה (autonomy) והיקשרות (attachment).

* מושג של סביון ליברכט, מתוך ספרה איש ואישה ואיש, 1998: 94.

הרצון בהיפרדות מהאימהות קיים לא רק מצד הבנות אלא גם מצד האימהות. גישות פמיניסטיות (Hirsch, 1981; Hammer, 1975) איפשרו לאימהות לחוש בצורך של היפרדות מבלי לחוש רגשות אשם.

במעגל החיים, בנות ואימהות מתקרבות ומתרחקות זו מזו. בגיל ההתבגרות בנות נוטות להתייחס לאימותיהן באופן שלילי ביותר. לעומת זאת, בתקופות של נישואין, הריון, לידה ואימהות יש נטייה חזקה להתקרבות ולהגדרות מחודשות של הקשרים ביניהן. בנות רבות מספרות שלא רצו להיות דומות לאימותיהן, ומצאו עצמן מהדהדות את ההתנהגויות של אימותיהן, באופן מודע ובלתי מודע. כמאמר חכמים: "אומרין הבריות: רחלה אחר רחלה הולכת כמעשה האם כך מעשה הבת" (ספר האגדה מאת ביאליק – רבניצקי, עמ': תפג: לא).

התקרבות וחיוזוק הקשר בין בנות ואימהות מתחוללת גם לעת זקנה וחולשה של האם.

אימהות מהדור השני בקיבוץ, חוו כילדות חסר במשפחתיות, ועל כך הן מגיבות בריאקציה של משפחתיות רבה כאימהות. לא נערכו מחקרים על הקשרים בין אימהות מהדור השני בקיבוץ ובנותיהן מהדור השלישי.

גלגול

כמו תפילה דקה אמי
ואני ואמי, גלגול
בתנועה מתמדת, מחרישה
אוזניים ואינה מרפה, ילדה
ויולדת, עולה ויורדת, סם הדם
של לדתי ומותה, עריסה
ומיטתה מאזניים ללא לשון,
תנועות ללא עצור, חיבור
תלוי הא בהא היא בי
ואני בה.

צביה בן יוסף גינור

בחוויית האימהות והבנות, באים לביטוי זיקות וקשרים, תנועות של עצור ועבור, "חבור תלוי הא בהא, היא בי ואני בה" (גינור), "מלחמה וחזור" בלשונה של ליברכט 1998:94, קונפליקטים מתמשכים, קשר וניתוק, קרבה וריחוק.

בספרות המחקרית מקבל הקשר בין אימהות ובנות התייחסות ניכרת (פרידי, 1980; ריץ', 1989; קריסטבה, 1985, 1997 (תרגום); איריגריי, 1986; לשם, 1991; פרידמן, 1996; שפלן-קצב ומצקל, 1997:33-34; Friedi, 1973; Hammer, 1975; Chodorow, 1974, 1978; Cohler, 1981; Zamir, 1986; Stern, 1995; Hartman-

Halbatal, 1996). אלא שתעצמות הנפש בקשר שבין האם לבת, הוא סיפור שעד עצם היום הזה לא נכתב, אומרת ריץ, "...אפשר שאין עוד בטבע האדם דבר טעון וגדוש אנרגיה כמו הזרם החולף בין שני יצורים דומים מהבחינה הביולוגית, אשר האחד שכן באושר ברחם האחר, אשר האחד עמל וכאב למען לתת חיים לאחר. לפנינו כל חומרי הגלם המרכיבים את ההדדיות העמוקה ביותר ואת הניכור המכאיב ביותר" (1989:262). עוצמות רגשיות אלה שעליהן מצביעה ריץ, באות לביטוי בסיפור המיסתורי של אלוסיס, שהיה היסוד הרוחני לחיי היוונים במשך אלפיים שנה. יסודו של פולחן זה במיתוס האם והבת, דמטר וקורה (פרספונה).

על פי אחד ההימננות ההומריים מן המאה השמינית, בת אחת היתה לאלה דמטר, פרספונה שמה. יום אחד, בשעה ששיחקה פרספונה עם חברותיה בשדה, הצמיח האדס, מול עיניה, פרח נפלא. פרספונה התפעלה מן הפרח הקסום, רצה לקטוף אותו, ובריצתה התרחקה מאוד מחברותיה. כששלחה ידה לקטוף את הפרח, נפער ערוץ עמוק באדמה, ומרכבת זהב רתומה לארבעה סוסים שחורים יצאה מתוכו בדהרה. האדס, בדמות רכב, משך את הנערה אל תוך המרכבה, והסוסים הפליגו בשעטה אל תוך האדמה. כשראתה פרספונה (קורה) שהאדמה נסגרת מעליה, צעקה בכל כוחה. אמה, דמטר, שמעה את צעקתה, אבל כשהגיעה למקום, מצאה רק שדה פרחים שליו ורגוע. האם דמטר, אלת הפרי, שליבה נקרע מזעקות בתה, פשטה את מדי האלים שלה ועפה כציפור על פני ימים ויבשות לחפש את בתה האבודה. כאשר גילתה דמטר שבתה נמצאת בשאול, היא התכנסה במקדש והפסיקה לתת את יבול האדמה. הארץ הירוקה והפורחת כוסתה קרח, ולא היו בה סימני חיים. זאוס, מלך האלים, נבהל מהעונש שהביאה דמטר לבני אנוש, וציווה לשחרר את פרספונה.

בזמן שהותה בשאול, סירבה פרספונה לאכול ולשתות, כי ידעה שבצאתה מן השאול תישאר בעלת חוב למי שהזין אותה. ברגע האחרון לפני צאתה מהשאול, פיתה אותה האדס, שתאכל גרעיני רימון. פרספונה יצאה מן השאול, ובהגיעה למקדש, נפלה בזרועות אמה בהתרגשות רבה.

לאחר המפגש המרגש בין האם לבת, נתגלה לדמטר שפרספונה אכלה מהרימון. אכילת הרימון היתה סימן לכך שמעתה תצטרך פרספונה לחלוק את חייה בין אמה דמטר לבין האדס שהפך בכך לבעלה. לאחר שפרספונה שוחררה, החזירה דמטר לאדמה את פוריותה, וחזרה בעצמה לשבת באולימפוס. פרספונה היתה לאשתו של האדס מלך השאול, וכך גם הפכה

להיות מלכת השאול. כמלכת השאול היא מחלקת את זמנה, כך ששלושה חודשים היא חיה בשאול, זוהי תקופת החורף ותרדמת הטבע; מקץ שלושה חודשים עולה פרספונה ומצטרפת לאמה, ואז פורץ האביב אל העולם, האדמה מתעוררת לחיים, והאם ובתה מטיילות בשדות ומברכות את האדמה בבלבוב, בפריחה ובשפע של יבולים (הימנונות הומריים: אל דמטר: 104–125, דשא-דלמן 1993:80–85)

בהתייחסות פרשנית לאגדה נגלה, כי האם והבת שתיהן עוברות חוויה של קשר וניתוק הקשר ביניהן. דרך חוויית הכאב והאובדן של ניתוק הקשר, הן עוברות טרנספורמציה ומגיעות למודעות עצמית גבוהה יותר. המפגש המחודש בין דמטר ופרספונה משקף קשר חדש בין שתי נשים עצמאיות בוגרות יותר. הקשר של דמטר עם האדס מביא את דמטר ופרספונה להכיר בכך שעליהן לוותר במידה מסוימת על חייהן המשותפים. דמטר הופכת להיות עצמאית יותר, פונה להיות יועצת רוחנית לנסיכות אליוסיס ומגלה להן את סוד המסתורין של החיים. פרספונה הופכת להיות אשתו של האדס וגם מלכת השאול. לפרספונה נוספים שני תפקידים חדשים: תפקיד של רעיה ותפקיד חברתי כמלכת השאול. על פי אגדה זו, נראה שהנישואים מרחיקים את הבת מאמה, אך גם מאפשרים קשר בוגר יותר ביניהן. סיפור דמטר ופרספונה מצביע גם על העוצמה הנשית הבוגרת שקיימת במצב של תלות הדדית, ובדרך של העצמת המשאבים תוך קבלה ונתינה.

מקליילאנד (McLelland, 1975), אומר כי ידוע כמעט בוודאות, כי הטקסים שהתקיימו באליוסיס, בעקבות הפולחן של דמטר ופרספונה, היו טקסים חשובים מאוד, שאורגנו על ידי נשים ולמען נשים, בייחוד בתחילה לפני שהשתלטו עליהם הגברים, באמצעות הכת של דיוניסוס. מקליילאנד מבחין במיתוס זה כמייצג ייחודי של פסיכולוגיה נשית, אך גם רואה בו סיפור מובהק של מעגל החיים האנושי (ריץ', 1989:274; המילטון, 1982:37–40; פרידמן, 1996:120–121; גיליגאן, 1982:48; McClelland Luke, 1975, 1993:51–71).

הקריאה בחומר התיאורטי בסוגיה המרתקת של אימהות ובנות עוררה מספר שאלות:

שאלה ראשונה: במה שונה הקשר אם-בת מהקשר אם-בן?

שאלה שנייה: מה עושה את הקשר אם-בת לקשר חזק ומורכב כל כך?

שאלה שלישית: מה מהותו של הקונפליקט בין אוטונומיה והתקשרות בין לבת?

שאלה רביעית: כיצד משתנה הקשר בין אימהות ובנות במעגל החיים?
שאלה חמישית: האם בקיבוץ יש מאפיינים ייחודיים לקשר בין אימהות ובנות,
לעומת הקשר בין אימהות ובנות מחוץ לקיבוץ? האם יש מאפיינים לקשר בין
אימהות מהדור הראשון לבנות מהדור השני, ובין אימהות מהדור השני לבין
בנות מהדור השלישי?

במה שונה הקשר אם-בת מהקשר אם-בן?

כל הילדים מתחילים את חייהם בקשר ינקותי סמביוטי, בדרך כלל עם האם.
הילד חווה תודעה של אחידות (oneness) עם האם. האם לוקחת בדרך כלל
אחריות על הטיפול בילד, ומרחיבה ומעמיקה את התקופה הראשונה של זהות
הילד/ה איתה. גם עבור בנים וגם עבור בנות, השנים הראשונות קשורות
במושגים של הפרדות (separation) וגיבוש זהות (individuation). זה אומר
צמצום הזהות הראשונית והתלות הטוטלית באם, וגיבוש זהות עצמית וזהות
מינית ג'נדראלית (פרידמן, 1982:12-15; Pine and Bergman, Mahler, 1975;
Chodorow, 1974; Dinnerstein, 1976; Cohler, 1981; Flax, 1981:53).

התנסות זו שונה אצל בנות לעומת בנים. על פי התיאוריה הפסיכואנליטית,
הזהות הגברית הג'נדראלית חייבת לבוא במקום הזהות הראשונית עם האם.
זהות גברית זו מבוססת על זהות עם האב או מבוגר זכרי אחר. האב נמצא
מרוחק יותר מהבן, גם פיזית וגם רגשית. מקום העבודה שלו וקשריו החברתיים
נמצאים מרוחקים מן הבית לעומת קירבתה של האם, לפחות בחברות
המערביות. האב פחות זמין לבן שלו, ומגשים את תפקידיו הזכריים רחוק מן
המקום שבו הבן מבלה את עיקר חייו. כתוצאה מכך, הזהות הגברית של הבן
נעשית לעיתים positional identification יותר מאשר personal identification,
הכוונה היא לזהות יותר עם עמדות וערכים ופחות עם אישיות קונקרטיית של
האב (Chodorow, 1974).

Mitscherlich (1963), (בתוך חודורוב, 1974) תבע את המושג invisible father,
וכוונתו לכך שמשום ריחוקו של האב מהבן, מתמעט הקשר האפקטיבי עבור
הבן, והבן לומד את התפקידים הגבריים דרך פנטזיות של תפקידים אלה. כך
ההזדהות שלו היא יותר עם הפנטזיה הגברית מאשר עם האב עצמו. הבן
בניסיונותיו להשיג את הזהות הגברית, לעיתים מגדיר את גבריותו במונחים
שליליים. הוא עושה זאת על-ידי שלילה של כל מה שהוא מחשיב כנשי בעולם
הסובב. בפנימיותו מנסה הבן לדחות את אמו ולהכחיש את הקשר שלו איתה
ואת התלות בה.

חודרוב מאפיינת את הזהות הגברית ב 4 מרכיבים: (1) הגבריות היא נושא בעייתי עבור הבן; (2) גבריות קשורה עם הכחשה של קשר, מגע או תלות, או צורך באחר. קיימת הבחנה ברורה בינו ובין האחר; (3) גבריות קשורה עם דיכוי ופיחות ערך של נשיות גם ברמה הפסיכולוגית וגם ברמה תרבותית; (4) הזהות עם האב לא תמיד מספקת, אבל היא מתבססת על ניסיון להפנים וללמוד מרכיבים שלא תמיד הם נראים לעין (1974:51).

התפתחות הזהות הג'נדראלית של הבת מנוגדת לזו של הבן. בולטים ביותר בזהות הנשיות והתפקידים הנשיים שמיד נראים לעין בחיי היום יום. התפתחות הזהות של הבת אינה קשורה בדחיית הזהות הינקותית הראשונית. יותר מכך, ההזדהות המאוחרת של הבת עם אמה מושפעת ומחוזקת מהקשר המתמשך של ההזדהות הראשונה והמגע (attachment) שלה עם האם בתקופה הקדם-אדיפאלית. משום שהאם נמצאת בסביבה הקרובה ויש לה קשר ראשוני הדוק איתה, ההזדהות הג'נדראלית שלה מתווכת ונשענת על קשר רגשי אמיתי. כלומר, ההזדהות עם אמה אינה הזדהות של positional, שהיא למידה צרה של התנהגות פרטיקולרית כפי שקיימת יותר אצל הבן, אלא הזדהות של personal, הזדהות עם תכונות אופי, עם אישיות וערכים של אמה. הזדהות נשית אינה מבוססת על פנטזיות או שלילה, אלא על למידה מודרגת של משפחתיות בחיי היום יום, וניסיון לחיות יחד עם מי שהיא הכי קשורה אליה ומעורבת בחייה. זו המשכיות עם ילדותה המוקדמת של הבת (Cohler, 1981:30). חוסר המשכיות בהתפתחות הזהות הג'נדראלית של הבת מופיע מאוחר יותר עם בגרותה ההטרוסקסואלית. אז מעבירה הבת את יחסה מן האובייקט הראשוני, האם או נשים אחרות, אל האב ואל גברים אחרים. ההזדהויות העוברות מאם לבת הן הבולטות ביותר בזהות של הבת, במיוחד כאשר הבת עומדת מול החובה לטפל בילדיה (Cohler, 1981:17).

לסיכום: הבת מזדהה לאורך שנים עם אותה דמות – האם, שתפקידיה הביתיים ברורים ומוכרים.

הבן לעומתה מחליף זהויות. הוא מתחיל את חייו בהזדהות עם האם, וכשהוא מבחין בהבדלים בין המינים, הוא מחליפה להזדהות עם האב. בחברה המודרנית, שבה תפקידי האב מתרחשים בדרך כלל רחוק מן הבית, לא ברור לבן מה עליו לעשות כדי להוכיח את גבריותו, אך ברור שהגבריות לגביו היא שלילת האישה-האם ומה שמתקשר אליה. את ההוכחות לגבריותו הוא מחפש כל חייו. מכאן צמחה הטענה כי הנשיות היא זהות נתונה, ואילו את הזהות

הגברית צריך להוכיח. או בלשונה של פרידמן (1982:14), "היא בת – בתוקף 'היותה', והוא בן – בתוקף 'עשייתו'." (ראו גם: Chodorow, 1971).

מה עושה אם כך את הקשר אם-בת לקשר חזק ומורכב כל-כך?

השוני בהתפתחות הזהות המינית משפיע על הקשרים וטיב היחסים בין אימהות ובנות לעומת אימהות ובנים. כתוצאה מכך, נשים בכל חברה מגדירות את עצמן דרך התייחסות (relation) וקשר (connection) לאחרים, יותר מאשר הגברים. במונחים פסיכואנליטיים, נשים פחות מובחנות (individuated) לעומת גברים. יש להן גבולות אגו יותר גמישים. עבור גברים ובנים, נושאים של היפרדות (separation) וחוסר תלות קשורים עם "גבריות"; עבור נשים ובנות, נושאים של התקשרות (connection) והתייחסות (relation) קשורים עם "נשיות". ההתפתחות הג'נדראלית של זהות בת מנוגדת להתפתחות הזהות של הבן משום שהבת נמצאת בסביבת גידול ליד אמה, ההזדהות שלה עם תפקידי המין מושפעים מהקשר שלה עם אמה ומזהים עם התכונות והערכים של אמה. הזהות הנשית מתפתחת תוך קשר משפחתי עם חיי היום יום, ומושפעת ממי שהיא בעיקר מעורבת וקרובה אליה. זו המשכיות של הילדות הקדומה וההיקשרות (attachment) הראשונית. (פרידמן, 1996; Chodorow, 1974, 1978; Mahler, 1975; Flax, 1981; Deutch, 1944).

מן המחקר עולה, כי אימהות מתייחסות שונה לבנות לעומת בנים. את הבנות חוות האימהות קרוב יותר, והן מזדהות איתן יותר. על הבנות הן שומרות יותר, ונמצאות בקונפליקט פנימי עמוק יותר בין מתן חופש ועצמאות לבין המשכיות של קרבה והענקה. הגבולות שהאימהות מציבות בינן לבין הבנות הם פחות ברורים לעומת הגבולות בינן לבין הבנים. האימהות משחררות את הבנים מהקשר איתן מוקדם יותר, ואלה מפתחים עצמאות ומרחיבים את גבולות האני מוקדם יותר. הבנים מבחינים את עצמם מן האימהות יותר מן הבנות, ואימהות מעודדות אותם לכך בשל מינם השונה (Flax, 1981:54-55; Chodorow, 1978).

נמצא כי לתינוקות בנות, האימהות מדברות יותר ומחבקות אותן יותר. הבנות מעודדות לחיברות יותר מהבנים. הבנות מעודדות לפטפט בעוד הבנים מעודדים לעשייה (Moss, 1967; ו-lewis, 1972; בתוך Hammer, 1975).

נשים בטיפול טרפויטי טוענות כי איבדו את התחושה היכן הן עצמן מסתיימות והיכן מתחילות האימהות שלהן. הגבולות הברורים יותר עם התינוקות הבנים עוזרים באבחנה בין "אני" ו"לא אני", שהוא שונה ממני. כבר בגיל 21 חודשים

יש הבחנה ברורה בין התנהגות של בנים לעומת בנות. בנים מוכנים בשל סיבה מספקת להתרחק מן האם, ובנות נשארות קרובות יותר ושומרות יותר על קשר עם האם. בנות פחות מעיזות להתרחק (Mahler, Pine and Bergman, 1975:102). עולה טענה כי דווקא הקרבה וההזדהות בין אימהות ובנות, מעוררת יותר קונפליקטים בתפקידן של הבנות כאימהות. זיכרונות בלתי פתורים, שאיפות מהילדות – כל אלה מתעוררים, צפים ועולים במעגל החיים של נשים. נשים בתהליך טיפול פסיכולוגי מדווחות שהרגישו לחץ מצד האימהות שלהן לבנות סוג של קשרים שהן, האימהות עצמן, סבלו מחסרונם בילדותן (Flax, 1981). גישות פסיכואנליטיות מדגישות את השוני בפתרון המשבר האדיפלי אצל הבת לעומת הבן. הבת אינה יכולה לדחות לגמרי את אמה לטובת הגברים, אלא ממשיכה את הקשר, התלות והמגע שלה עם אמה, בנוסף לחיזוק הקשר עם אביה (Deutch, 1944).

נשים זוכות לסוציאליזציה אינטנסיבית כאימהות בפוטנציה, וחסרה להן סוציאליזציה לתפקידים נשיים מודרניים מעבר לאימהות. סוציאליזציה זו, לדעת חודורוב, משעתקת את האימהות יותר מאשר מפתחת זהויות נשיות אחרות (Chodorow, 1978).

Aries (1962), עושה הבחנה באופי הילדות של בנים ובנות. לפיו, בתקופת הילדות, בנים נעשים ילדים (children), בעוד שבנות נשארות נשים קטנות (little women). הרעיון של ילדות מתאים קודם כל לבנים, בעוד שבנות בחיים המסורתיים, חייהן קשורים עם עולם המבוגרים – הן מטפלות באחים הקטנים ועוזרות בעבודות הבית. בנים מבצעים פעילויות שקשורות הרבה יותר לצרכים של ילדים, ומתוכם הם מפתחים את עצמם לתפקידים של זכר בוגר. הם מנותקים בפעילויות שלהם גם מעולם המבוגרים וגם מהעולם המשפחתי. נראה כי החל בילדות המוקדמת, בנות נוטות להיות שותפות בסביבה בין-דורית יחד עם האימהות שלהן, ולעיתים עם הדודות או הסבתות, בעוד שהבנים נמצאים עם בני הגיל שלהם. בחיים הבוגרים, הנשים נמצאות באינטראקציה עם נשים אחרות ברוב החברות. תפקיד הנשים נוטה להיות פרטיקולרי, תוך קשרים עם אחרים ואחריות על אחרים יותר מאשר על עצמן (חודורוב, 1974:57).

נשים ברוב החברות מוגדרות דרך קשר (אשתו של, אמו של, בתו של, ועוד). מעשייה מצחיקה מספרת על אשתו של חוג'ה נאסר אדין שהתלוננה בפני בעלה שתמיד מציגים אותה בתור אשתו של... השיב לה נאסר אדין בחיור: "אכן הצדק עימך, מהיום והלאה כאשר ישאלו אותי מי אני אענה: אני בעלה של אשתו של חוג'ה נאסר אדין".

כך הקשר אם-בת מאופיין בחוסר ניתוק. בעוד הבן מתמודד עם חוסר המשכיות, ובמעבר של הזדהות מן האם לאב, דרך הזדהותו עם האב מגביר הבן את מעורבותו בעולם החיצוני, ובמעגלים חברתיים מרוחקים יותר מן המשפחה. הוא עצמו מתנתק מן ההורים יותר מאשר הבת. הבת מסוגלת לשאת את הזהות הג'נדראלית עם האם, שהיתה עבורה המקור הראשוני לסיפוק צרכים ולתלות. כתוצאה מכך, הילדה מכילה חוסר זה של דיפרנציאציה לאורך מעגל החיים. היא תמיד קשורה לאמא שלה על ידי שרשרת התנסויות המחזקת את המחסור הראשוני שלה בדיפרנציאציה פסיכולוגית. המשך הקשר בין אימהות ובנותיהן מחזק את התלות של הילדה באמה, ומאמן אותה בתפקידים של דאגה לבית ולילדים. האם נשארת עבורה מקור ראשון לאינפורמציה לגבי גידול ילדים ואחזקת הבית.

אחת הנחקרות אצל Hammer (1975) מציינת שהיא רואה בעצמה הרבה מאימא שלה, ולעיתים היא נלחמת בזה. היא מוצאת את עצמה בוחרת בצבעים שאמה אהבה, ושופטת אנשים במונחים של אמה, היא נושאת אותה בזיכרונה, ולפעמים מסתכלת על דברים בעיניים של אמה (עמ:163).

חוסר ניתוק בין נשים מבוגרות ואימהות שלהן מאפיין את הקשר בין הדורות בחברה שלנו (Flax, 1981; Chodorow, 1974, 1978; Hammer, 1975).

בקשר אם-בת, קרבה ועוינות מתעוררים לחלופין; אלה מהווים מקור לרגשי אשמה, תחילה אצל האם ואחר כך אצל הבת. בעקבות רגשי כעס שמעוררת האם אצל הבת, יותר מכל אדם אחר, באים רגשות אשמה ומצוקה (פרידמן, 1996:126-127). מצר-מעוז (1995) מצאה כי אימהות לבנות, כשהן עובדות, הן מפתחות רגשות אשמה גבוהים יותר לעומת אימהות לבנים בכל היקף משרה. למורכבות היחסים בין אם ובת, מתוספת תחרות המתקיימת ביניהן בשלבים שונים של חייהן. אין ספרות מחקרית על המשבר האדיפלי שמתאר מה מרגישה האם כאשר בתה מתחילה לדחוק את רגליה בהתייחסותה לאביה, ומעוררת בה את ההרגשה שהיא זקנה. לא קל לאם להודות בתחרות עם בתה, אומרת דויטש (1945), הן אחרי הכול אמא היא בוגרת והיא אמא, זה לא מכובד להרגיש כך כלפי בתה הקטנה. ההתכחשות בעזרת מנגנוני ראציונליזציה מגבירה תחרותיות ויריבות מתחת לפני השטח. "אין לנו כאימהות שום התנסות שתלמד אותנו כי התחרות יכולה להיות גם משהו אחר – ולא דוקא דחף מיני מפחיד כפי שמציג אותה התת-מודע" (פריידי, 1980:141).

נשים מכחישות תחרותיות בתוכן כאילו היו מואשמות ברצח. כאשר הן גדלות ואישה מקבלת ג'וב חדש, הן לא מרגישות נוח בחברתה כפי שהרגישו קודם. יש

אומרות שהיא "מרגיזה" אותן. מה שגורם לרוגז, לדעת פרידי, הוא שקידומה של אותה אישה עושה נשים מודעות לתחרות שבינן לבינה (שם:142).

Antony (1970) (בתוך Cohler, 1981), הבחין בכך שהפסקת הווסת אצל האם מגדילה את קנאת האם בבת שלה, וייתכן שקנאה זו מנחה את האם, באופן לא מודע, לפיקוח יתר על הבת בצאתה מחוץ לבית. מה שעושה את הקשר אם-בת מורכב עוד יותר קשור בכך שהאם כנראה איננה מעודדת את עצמאותה של הבת כפי שהיא מעודדת את עצמאות הבן. האם נמצאת בקונפליקט בין הרצון שבתה תהיה עצמאית לבין הרצון שתישאר קרובה אליה. גם סכנה פיזית של אלימות ואונס מכוונת יותר כלפי בנות, ומכאן גם הצורך של האם להגן על הבת יותר. קונפליקטים אלה מקשים על ההיפרדות של הבת מהאם, וגבולות ההיפרדות פחות ברורים. הבת נמצאת בקונפליקט בין השגת אוטונומיה לבין שמירה על אהבת האם. השאיפה לאוטונומיה מצד הבת מתקשרת עם הפחד שלה להיות שונה מהאם, ואילו אהבתה את האם מתקשרת עם הפחד שלה להיות דומה לאם. הזהות בין הבת לאם מקרבת ביניהן, אך בנות מקבלות הרבה פעמים מסרים מאימהות לא להידמות להן, או להיות "התיקון" שלהן, שכן אימהות נמצאות בקונפליקט ביחס לפחיתות ערך שהחברה נותנת לתפקידים המסורתיים. הבת מחפשת למצוא את שביל הזהב בין אוטונומיה ועצמאות אישית, לבין שמירה על קשר וקרבה עם אמה (פרידמן, 1996:116-117).

לפי איריגריי (1986), "יחסי אם-בת העכשוויים מנחילים שיתוק מדור לדור" (בתוך ברונר, 1993:15). אך יש בהם גם אקורד של פיוס ואיחוי הקרע. איריגריי מעלה את השניות של האם כלפי בתה ואת השניות של הבת כלפי אמה. לכן, היא אומרת, אין האחת נעה בלי האחרת.

ב"האחת אינה נעה בלי האחרת" היא כותבת: "את מתבוננת בעצמך במראה, וכבר את רואה בה את אמך, ועד מהרה בתך – אם. בין שתיים אלה מי את? מה המרחב שאת תופסת לבדך? באיזו מסגרת עלייך להסתפק? וכיצד תאפשרי לפנייך לפרוץ מבעד לכל המסכות? (...) עם חלבך, אמא, ינקתי קרח, והנני כאן ועתה, וקרבי קפואים. ואני מתקשה ללכת אפילו יותר ממך, ואני נעה אפילו פחות ממך. את זרמת לתוכי, ונוזל חם זה הפך לארס, ששיתק אותי." (שם:15). יש לציין כי באותו זמן איריגריי חוזה גם יחסי בת-אם אוטופיים שבהם מתאחה הקרע בין השתיים.

בסקר בינלאומי בכל הארצות המתועשות, נמצא שהקשר בין אימהות ובנות חזק יותר מאשר הקשר בין אבות ובנים או בין אבות ובנות (הסוקרים היו: Geertz ו-Young, בתוך: Cohler, 1981).

בהזדהות הבת עם האם יש יותר מלמידה צרה של התנהגויות. זאת הזדהות המבוססת על יחסים רגשיים אמיתיים עם האם כאדם המוכר מחיי היום יום, והיא המשכית להזדהויות הילדות ולהתקשרות (Attachment) המוקדמות. כתוצאה מכך, נוצרת אצל הבת הזדהות אישית עם תכונות האופי והערכים של האם (Chodorow, 1974).

הכרחי לחשוב מחדש ולשאול מה המשמעות של קרבה מתמשכת זו לגבי הנשים בכל אחד מן הדורות. בעוד שחלק מן הנשים מסתגלות לקרבה זו ולחסר בניתוק פסיכולוגי, אחרות מתקשות להתמודד עם זה, ואז הקשר המתמשך נהפך למקור של קונפליקט. קונפליקט זה מתבטא בשני סוגים של תופעות: האחד חושף פחד מפני כל ביטוי של ניתוק מהאם, והשני חושף פחד להיות כמו האם. התפיסה הפמיניסטית המוקדמת ראתה באם ובבת כוחות מנוגדים שעומדים משני צידי המתרס במאבק הפמיניסטי. המרד הפמיניסטי היה בחלקו גם מרד באם כמייצגת מסר פאטריארכלי (שפלן-קצב ומצקל, 1997; Hartman- Halbertal, 1996).

לסיכום: המשכיות הקשר של הבת עם אמה והאם עם בתה, וחוסר הצורך להחליף הזדהות, מחזקת את הקשר ביניהן ומגבירה את הטשטוש בגבולות האגו בין בנות ואימהות. הקשר בין אם לבת והעשייה הפרקטית המשותפת שלהן בחיי היום יום מקשה על הבנות לחוות חוויות ילדות שהן נקיות מתפקידי טיפול והענקה לאחר.

נשים אינן חוות סוציאליזציה ספציפית לתפקידים נשיים אלא לתפקידי אימהות. שעתוק זה של אימהות נתמך על ידי הקשר הקרוב בין בנות שהן אימהות והאימהות שלהן, לאורך הבגרות.

הקרבה וההזדהות בין אם לבת יוצרת גם מצבי תחרות ביניהן, בעיקר בשלב האדיפלי. התחרות מלבה כעסים וקונפליקטים. בשלב מסוים מגלה הבת כי החברה מתייחסת בפחות ערך לנשיות לעומת גבריות, דהיינו, במובן האישי, תכונות כמו אוטונומיה ועצמאות נחשבות יותר מאשר רגש ותלות. במובן החברתי, תפקידים של קריירה ציבורית ופוליטית, שבעיקר גברים נמצאים בהם, מקבלים יוקרה גבוהה יותר בחברה, לעומת תפקידים שמקובל ליחס אותם יותר לנשים, כמו אחריות על הבית ועל המשפחה. גילוי זה מגביר את

כעסה על אמה על אשר העניקה לה נשיות שהיא חסרת "פין". פין במובן הסימבולי האישי והחברתי של גבריות.

בקונפליקט המתגבר שני סוגי תופעות: מצד הבת, מתעורר פחד להיות כמו האם, ובאותו זמן פחד להיות שונה מהאם. מצד האם מתעורר פחד שמא בתה תהיה כמוה, ובאותו זמן חשש שבתה תהיה שונה ממנה.

לאחר שהוסבר השוני בקשר אם-בת לעומת הקשר אם-בן, ולאחר שהוצגה המורכבות שבקשר, רצוי לבחון מהו מהותו של הקונפליקט המרכזי ביחסי אם-בת – הקונפליקט בין אוטונומיה והתקשרות.

ילדים (גם בנים וגם בנות) מתחילים את חייהם כשהם נמצאים בשלב סימביוטי עם אימותיהן. לאחר השלב הסימביוטי, עוברים בנים ובנות לשלב של היפרדות מהספירה האימהית.

בתהליך ההיפרדות (separation) מהאם לבת יש פחות צורך בפרידה, משום הדמיון בינה ובין האם. דמיון זה מביא אותה להימצא בקונפליקט מתמיד בין הצורך בהיקשרות (attachment) כהמשך לשלב הסימביוטי, לבין הצורך בהיפרדות ובאוטונומיה.

יש חוקרים הטוענים לחוסר אפשרות של גישור בין אוטונומיה והתקשרות, והאחרים מצביעים אמנם על קונפליקט בין שני אלה, אך גם על דרכים לאיחוי ולגישור.

Flax (1981) ו-Benjamin (1984) מתארות קונפליקט בלתי מגושר במתח שבין אוטונומיה והתקשרות, בעיקר בחברות המשמרות מבנה של משפחה פאטריארכלי. לעומתן מציגות פרידמן ו-Chodorow (1974) גישור אפשרי ביניהם, גישור שצמח בעיקר בעזרת גישות פמיניסטיות והשינוי שחל במעמד האישה בחברה ובמשפחה.

לפי גישתה הפסיכואנליטית של פלאקס (Flax, 1981), נשים מחפשות גם התנסות של nurturance, דהיינו, טיפול, קשר ודאגה לאחר, וגם אוטונומיה אישית. מה שמקשה על נשים להשיג את שני אלה, זה המבנה הקשוח של המשפחה הפטריארכלית, אשר בה האם היא הדואגת והמטפלת והאב הוא סמל של אוטוריטה וסמכות.

ראינו שבנים ובנות מפתחים זהות מינית ג'נדראלית שונה. הבת מחזקת יותר זהות של התקשרות, בעוד הבן מחזק יותר זהות של עצמאות, מובחנות ואינדיווידואציה. מאוחר יותר מגלה הבת שזהותה זוכה להערכה פחותה מן הזהות של הבן, בעיקר בחברות פאטריארכליות (פרידמן, 1996:66; Flax,

1981). פלקס טוענת שגם האם עצמה פחות מעודדת את הבת להיפרדות (מדובר בגיל שבין 15 ל-24 חודשים), מפני שהיא עצמה זקוקה יותר לקשר. לגבי הבן היא מעודדת אותו ליותר עצמאות, מפני שעצמאותו מחזקת את הזהות הגברית שלו, שהיא שונה מזהותה הנשית של האם. לגבי הבת, גם האם נמצאת בקונפליקט – מצד אחד היא רוצה בת עצמאית, ומאידך גיסא היא רוצה קשר הדוק. הרצון הדואלי של האם עלול לחזק את הקונפליקט הפנימי של הבת.

על פי פלקס, הבת מאוימת יותר מהבן מתהליך ההיפרדות מהאם. גם מפני שהקשר שלה לאם רצוף יותר ועמוק יותר, גם מפני שכדי לגבש זהות מינית היא איננה חייבת להיפרד מהאם, נראה שהבת נמצאת במילכוד בין אוטונומיה ותלות. מחד גיסא היא רוצה באוטונומיה ובעצמאות, ומאידך גיסא היא רוצה בקשר ובהענקה מצד האם. האוטונומיה נתפסת על ידי הבת כהליך שעלול להביא דחייה של האם אותה. האוטונומיה מתקשרת גם עם ניתוק, עם הצבת גבול והרס של קשר קיים. לבת קשה לעשות את זה משום הקשר החזק שלה עם אמה, והפחד שלה לא להיות כמו האם. הבת חייבת להיות כמו אמה וגם להילחם בה. שלא כמו הבן, שיש לו אב להישענות בתהליך הניתוק מהאם, לבת אין על מי להישען בתהליך של ניתוק. הבן, בפנטזיה, נלחם באב ואוהב את האם. הבת אינה יכולה להרשות לעצמה להילחם באם, בגלל הקשר הראשוני החזק והמתמשך עם האם, המהווה בסיס לזהותה המינית. התלות וההזדהות עם האם אינם מזדהים עם רצון הבת לאוטונומיה ועצמאות.

בנג'מין (Benjamin, 1984), מציגה קונפליקט עמוק בין אוטונומיה וקשר. היא טוענת להפרדה בין מודל האוטונומיה שמייצג את האב לבין מודל ההתקשרות שמיוצג על ידי האם. הפרדה זו יוצרת אצל הבת קונפליקט קשה. בחירה באוטונומיה משמעותה בחירה באב, דהיינו מודל שהוא זר לנשיותה במידה מסוימת. למרות שהנורמות הסביבתיות מדגישות הישגיות ועצמאות, הזדהות עם נשיות והתקשרות לא עולה בקנה אחד עם עצמאות ואוטונומיה. על פי התיאוריה של בנג'מין, בחירתה של בת באוטונומיה עומדת בסתירה לנטייה של נשים להתקשרות ולנשיות.

מן הראוי לציין שקונפליקט זה אפיין את החברה המערבית הפאטריארכלית, אך עם השינויים במעמד האישה ושילוב של נשים בעולם הציבורי והפוליטי, כולל במשרות יוקרתיות, גדל דור של בנות שמתפתחות בצד אם שיש לה חיים משלה שאינם תלויים כל כך בחיי בתה. בנות שגדלות לאימהות כאלה יכולות לפתח אוטונומיה משלהן, מבלי להסתכן באיבוד קשר עם האם.

Chodorow (1974), מתארת חברות מאטרופוקליות שבהן הנשים רוכשות כוח ויוקרה לאורך החיים ומשפיעות על חיי הכלכלה יותר מן הגברים. תפקידן של הנשים אינו נגמר בהורות. הקשרים בין הנשים נמשכים לאורך החיים, ומתקיים שיתוף פעולה ביניהן. אימהות מקיימות קשרים עם נשים אחרות ואינן תלויות כל כך בקשר עם בנותיהן, ולכן גם שלב ההיפרדות של הבנות מן האימהות פשוט יותר. בסביבה הקרובה יש לה לבת מודלים נוספים של נשים, שאיתן היא יכולה להזדהות, ולא רק עם האם הביולוגית שלה. סביבה אנושית כזו מסייעת לה בתהליכי היפרדות וגיבוש זהות, תוך יצירת אוטונומיה אישית יחד עם קשר ואינטימיות.

גורמים אלה משפיעים על צמיחת נשים עם דימוי עצמי חיובי יותר. בנות מקבלות את הזהות הג'נדרואלית שלהן דרך הזדהות עם אימהות שאינן מרגישות נחיתות, והן בעלות ערכים חיוביים יותר לגבי עצמן (פרידמן, 1996:67; Chodorow, 1974:63).

חודורוב מבחינה בין תלות בוגרת ותלות בלתי בוגרת (1974:62). נשים מן המעמד הבינוני בחברה המערבית מפתחות תלות ינקותית, בעוד שנשים בחברות מטריפוקליות נשארות בקשר עם אחרים דרך תלות בוגרת. תלות בוגרת מאופיינת בדיפרנציאציה וגבולות אגו מובחנים, ויכולת נתינה וקבלה. אין בה דחייה של הצורך בקשר. בגרות איננה מזוהה עם חוסר תלות וחוסר קשר עם האחר, אלא שהבוגר, במצב שאין לו במי להתלות, איננו מתמוטט. Biberling (בתוך חודורוב, 1974:63), טוענת שאצל נשים בחברות מטריפוקליות מוצאים פחות דחייה של תפקידים נשיים לעומת נשים שבאות מתרבות משפחתית פטריארכלית.

ומה קורה אצל בנים בהקשר של אוטונומיה והתקשרות?

לגבי התפתחותו של הגבר, טוענת חודורוב, הבן מפתח את האהבה לאישה על מודל אהבתו לאמו. הקשר האינטנסיבי לאמו היה בזמן שזהותו כבן עדיין לא היתה מגובשת, ולכן הקשר ההטרוסקסואלי מאיים על גבריותו. במושגים של היפרדות ואינדיווידואציה, כדי להשיג היפרדות וגיבוש זהות, עליו להדחיק את רגשותיו, וכך מעמיק הקונפליקט, ונוצרת אפילו סתירה בין צרכיו לתלות ולקשר לבין צרכיו לזהות גברית אוטונומית – במיוחד אחרי שהוא מגלה שהחברה מעניקה העדפה לזהות הגברית. מתוך הזדהות של הבן עם האם, ושל הבת עם האב, בנים ימצאו עצמם מתמודדים עם האם "האומניפוטנטית" (הכל יכולה), ובנות ימצאו עצמן מתמודדות עם "האב החסר" (פרידמן, 1996:68).

נראה שהגישה שמשאירה פיצול בין אוטונומיה ותלות לא מאפשרת לשני המינים מימוש של זהויות אוניברסליות אלה. איחוי הקונפליקט מתאפשר גם בחברות יותר מאטריופוליות, כפי שמתוארות אצל חודרוב, וגם בחברות מערביות שבהן בחברה המערבית נשים משתלבות בעולם העבודה, והזהות המקצועית שלהן מתפתחת יחד עם הזהות הנשית. פתרון נוסף להחלשת השעתוק של יחסים סימביוטיים בין אם לבת, לאורך החיים, מוצע על ידי צ'ודרו 1978, בדרך של שילוב האבות בטיפול בילדיהם מהגיל הצעיר ביותר. פתרון זה עשוי לחזק אוטונומיה ולהפחית תלות גם אצל הבנות וגם אצל האימהות. את איחוי הקונפליקט בין אוטונומיה וקשר פותרת פלקס, בדרך של הענקה וקשר עם אני עצמאי, שייתן ביטחון לאני הנפרד:

The rift between identifying with the mother and being oneself can only be closed within a relationship in which one is nurtured for being one's autonomous self. (Flax, 1981:60)

גם המושג שטבע ויניקוט (1957): "האם הטובה דיה" (The Good Enough Mother), מציב גבולות לטיב הקשר בין האם וילדיה. מושג זה מסלק את התובענות האינסופית מאימהות. אם ששמה גבולות היא אם שמטפלת בילדיה וגם בעצמה, וכך גם יכולה לגשר באופן נכון יותר בין הענקה וטיפול באחר לבין אוטונומיה אישית.

לסיכום: כל החוקרים/ות מצביעים על קונפליקט מתמשך בין אוטונומיה להתקשרות בהתפתחות הזהות המינית הג'נדראלית של בנות. קיים ויכוח בין החוקרות על היכולת לגשר ולאחות את הקונפליקט. בנות של אימהות עובדות, וגם האימהות עצמן, עוברות תהליכי היפרדות ואנדיווידואציה בריאים יותר, משום שמעגלי ההזדהות שלהן מתרחבים מעבר להזדהות של אם-בת. גם הפתרון של חודרוב (1978), של השתתפות אבות בטיפול בילדיהם, עשוי למתן את הקונפליקט בין אוטונומיה ותלות אצל אימהות ובנות.

המושג שטבע ויניקוט (1975), "האם הטובה דיה" (Good Enough Mother) (The) מציב גבולות לקשר אם-בת, ומסלק את התובענות האינסופית מאימהות.

כעת יוסבר כיצד משתנה הקשר בין אימהות ובנות במעגל החיים?

שטרן (Stern, 1995), טוען שהחל מהריון הראשון, ולפעמים כמה חודשים לפניו, נכנסת האישה למה שהוא מכנה הקונסטלציה האימהית: מתהווה בה ארגון נפשי ייחודי שנוצר ומתקיים במקביל ובלי קשר למבנים אחרים של אישיותה. מבנה נפשי זה כולל את המשולש: האישה, האישה כבת של אמה, האישה כאימא לתינוקה. משולש זה נוצר מתוך ההלם של הדחיפות והצורך הקיומי לשמור על חיים של משהו אחר. ההריון, הלידה והאימהות מחזקים את הקשר אימהות-בנות, ומבטיחים את המשכיותו מדור לדור.

Freud (1933) קבע כי תחת השפעת היעשותה של האישה לאם, יכולה לקום לתחייה הזדהותה עם אימא שלה, זו שכנגדה היא חתרה עד לנישואיה. כל החוקרות/ים מצאו כי בשלב שהבנות עצמן נעשות אימהות הן מתקרבות לאמותיהן (Freud, 1933; Chodorow, 1974; Hammer, 1975; Flax, 1981; Kristeva, 1981; Cohler, 1981; Ficher, 1981, 1986; Finzi, 1996; פרידי, 1980; ריץ', 1989; פרידמן, 1996). גם בתקופה של הזדקנות האם והיחלשותה, נוצר קשר ומגע קרוב יותר עם הבת (פרידמן, 1996; ליברכט, 1998). תרצה אתר (1979), בשירה על האינסוף היחידי שמובן לה, כי יש לו שם וקוראים לו אם, ממשיכה ומתייחסת לאמה:

"(...) אמא שלי
אור נושן. בכי אלים.
עכשיו יודעת אני מה היה לך
כל אותם הימים..."

Hammer (1975:3), מסבירה שבקשר בין אם ובת שהיא אם, נוכחים שלושה מרכיבים: האם על כל המורכבויות שבה, התרבות שבה חיה האם ולתוכה נולדה הבת, והבת בעצמה, המביאה איתה תכונות מודעות ובלתי מודעות לעולם. כל המרכיבים הללו נמצאים באינטראקציה בקשר הראשוני אם-בת. בשביל האם, הניסיון בהריון, הלידה והאימהות מהווים שלב חדש בקשר שלה עם אמה. לקשר עם תינוקה, היא מביאה איתה את ההתנסות שלה כבת, כולל את מה שנשאר בלתי פתור בקשר שלה עם אמה. כאשר הבת נעשית לאם, הקשר שלה לאמה מתחדש ולעיתים נפתר בדרכים חדשות. צורות של זהות קודמת ננטשות, וקונפליקטים קודמים נפתרים, עד אשר הבת בונה זהות חדשה עם האם כשווה, כידידה וכמודל עבורה לאימהות.

פרידי (1980) טוענת שלנשים קל יותר להיות עצמאיות ושוונות מאמן כאשר הן רווקות. שהרי הן מעולם לא הכירו את אמן כרווקה, ולכן הן חופשיות יותר לפתח את עצמאותן.

ריץ' (1989), מתארת תהליך של התקרבות בין בת ואם כבר מתקופת ההריון והלידה:

חויית הלידה מעוררת בלב הבת את הדי אמה. נשים מרבות לחלום על אמותיהן בחודשי הריון ובעת הלידה. לדברי אליס רוסי, קורה לא אחת שאישה מיניקה נזכרת בשעת מעשה בריח החלב של אמה. בנות רבות חשות במהלך ימי הווסת קרבה נשית אל אמותיהן, גם אם יחסיהן עימן מכאיבים וסבוכים ביותר... בתום הפחד, אפיסת הכוחות והניכור של הלידה, לא יכולתי להודות, ולו באזני עצמי, כי אני רוצה את אמי, ועל אחת כמה וכמה לא יכולתי לומר לה עד כמה אני רוצה אותה" (עמ: 256-258).

לאחר שבתי ילדה את בנה הבכור, אמרה לי: "אימא, המחשבה הראשונה שעברה בראשי לאחר הלידה היתה: איך אימא שלי עשתה את זה חמש פעמים".

פרידמן (1996), לאחר שהפכה לאם, מתארת את הצורך שלה באמה, גם כאשר אמה כבר לא היתה בחיים:

...כשהייתי אני לאם, אמי כבר לא היתה בחיים. אך בתקופה הראשונה של אימהותי היא היתה קרובה אלי מאוד. קודם כול, מצאתי את עצמי עושה את כל הדברים שהיא היתה עושה ואומרת... דווקא כשהייתי צריכה להיות בוגרת יותר מתמיד, הרגשתי צורך חזק להיות ילדה, להיות מטופלת ומפונקת על ידי אמי. חשתי גם קרבה אליה, וצורך להתנצל, כי היכרתי רטרואקטיבית מה עברה היא בתור אם, את הקושי והסבל, ההענקה, העלבון והאושר" (עמ: 119-120).

כשהבת הופכת להיות אם, מתרחשת הזדהות עם אמה בשתי רמות: האחת – דרך מודל המאפשר חזרה לדברים שאהבה אצל אמה והימנעות מדברים שלא אהבה; הרמה השנייה מעלה מחדש את הקשר אם-בת על הקונפליקטים הבלתי פתורים שבו. במקרים מסובכים יכולים להתעורר מחדש קונפליקטים שהודחקו, במקרים טובים – הקשר החזק מתפתח באופן רגוע יותר. יחד עם הקרבה לאם עשויים להתעורר גם כעסים על שהאם לא הכינה את הבת לאימהות. לכעס עשויה להתלוות חרדה, שמא גם אמה חשה כלפיה רגשות זעם ואמביוולנטיות שלא דובר בהם, שהיא הבת חשה כלפי תינוקה (פרידמן, 1996:121).

גם פרידי (1980) מצאה כי לאחר שהבת נעשית לאם, גוברת הקירבה בינה לבין אמה. הסיבה להתקרבות שונה ממה שאחרים נטו לחשוב. לטענתה של פרידי, התקרבות הבת לאמה נובעת דווקא מהחשש להתרחקות מהאם, התרחקות המאיימת על הבת והתגברה לאחר שהבת נעשתה בעצמה אם. כדי למנוע את ההתרחקות, משתמשת הבת בתהליך לא מודע של אינטרויקציה, שבו מטמיעה הבת ומחזקת את הסימביוזה בינה ובין אמה. השאלה המתבקשת היא, האם התגברות הקשר בת-אם משקף תהליכים של התבגרות, אינדיווידואציה וספריציה, או התחזקות הסימביוזה עם האם, כפי שטוענת פרידי (1980).

ממצאיה של Ficher (1981, 1986) מחזקים את התיאוריה של פרידי. פישר מצאה, כי בנות שהיו בעצמן לאימהות נטו לעשות אידיאליזציה של כישורי האימהות של אימהותיהן. נטייה זו אפיינה יותר בנות שהיו אימהות לעומת בנות שלא היו אימהות ולא היו נשואות, וכן בנות שהיו נשואות ולא היו אימהות לעומת בנות שלא היו נשואות ולא היו אימהות.

פישר מצאה שנשים שנעשו לאימהות העידו שהן אימצו את סגנונות האימהות של אמן, וראו את התנהגותן כדומה יותר להתנהגות אמן לעומת הנשים הרווקות. פישר (1986) מדגישה כי רק מיעוט קטן של הבנות התייחסו בחיוב לדמיון בין לבין אימהותיהן. מרבית הבנות התייחסו לדמיון שחשו לאמן באופן ניטרלי או שלילי. היחס השלילי לדמיון מחזק את השערתה של פרידי (1980), כי מדובר בתהליך של אינטרויקציה – תהליך אשר בו הבת מטמיעה בעצמה גם את תכונות האם הנתפסות כשליליות בעיניה. כתוצאה מכך, היא חשה דומה לאמה, אך אינה מרוצה מהדמיון. ככל שגוברת תחושת הדמיון לאם מתגברת אי-שביעות הרצון ממנו.

Finzi (1996) מדגישה את החוויה החיובית של הבת כאשר היא מגלה שיש ביכולתו של גופה, כמו זה של אמה, לייצר תינוקות, ובכך "היא הופכת לאמה שלה..." (ברונר, 1993:15). חוויה זו מאפשרת לאישה תחושת ערך עצמי וקבלה שלמה יותר של נשיותה.

Klein (1973) (בתוך: Chodorow, 1974) אומרת כי ההתנסות באימהות יוצרת אצל האישה הזדהות כפולה: עם האם שלה ועם התינוק. ההזדהות עם התינוק מאפשרת לה אמפתיה ואהבה אליו, ואילו ההזדהות עם אימה מספקת לה את כישורי האגו ותחושת האחריות הדרושים לטיפול בילד.

הרבה אימהות דיווחו שההתרגשות שלהן, בעיקר לאחר הילד הראשון, היתה כה גדולה, שהן הרגישו שהן מוכרחות להזעיק את האימא שלהן שתעזור להן

ותיעץ להן. אימהות אלה הרגישו עצובות וחסרות אונים כאשר האימהות שלהן חזרו הביתה, והשאירו אותן לדאוג באופן טוטאלי לילד שנולד (Cohler, 1981).
Bibring (בתוך: Hammer, 1975), שעבדה עם נשים הרות, טענה שלאחר שהבת הופכת לאם, מקבלת אותה אמה (הסבתא החדשה) כבוגרת, מפני שהעבירה את רגשותיה מן הבת אל הנכד/ה.

העובדה שמצפים מאימהות חדשות שהן תחקנה את מודל האימהות של אימותיהן יכולה להוליד בעיות, מפני שסגנון האימהות משתנה בתרבות במהירות, וחיי הבנות הרבה פעמים שונים מאוד מחיי אימהותיהן. נראה שעם השינויים במעמד האישה, והמפגש של בנות עם אימהות שיש להן חיי קריירה יותר עצמאיים – כך שהאם איננה תלויה כל כך בבתה, ואיננה תופסת את בתה כחייבת "לתקן" את חייה של האם – יכולות הבנות להתפתח באופן יותר עצמאי מבלי להסתכן בדחיית האם, וכך לפתח תלות יותר בוגרת גם כשהן אימהות (פרידמן, 1996:118).

יש לציין כי גם האימהות לבנות שזה עתה היו לאימהות לא תמיד ממהרות לסייע כסבתות. הרבה האימהות באמצע החיים מרגישות אמביוולנטיות לגבי בנותיהן המבקשות מהן עזרה בטיפול בילדים. מצד אחד רוצות הסבתות להתקרב לבנות הבוגרות, אך מצד שני הן רוצות לשים גבולות ואפילו להתנגד לדרישה של הבת לקבל את עזרת האם בטיפול בילדים. הבנות לעיתים מאוכזבות ואפילו כועסות שהאם לא תמיד נענית לבקשתן (Cohler, 1981; Deutch, 1945).

התקרבות בין אימהות ובנות מתעוררת גם כאשר האם מזדקנת ונחלשת, וזקוקה לתמיכת הבת.

Stern ו-Frieden (1948) (בתוך: Cohler, 1981) ציינו שנשים מעל גיל 50 הראו פחות קונפליקט עם האימהות שלהן מאשר כשהיו צעירות יותר. ההסבר שלהם להפחתת המתח נעוץ בכך שהבנות האימהות צריכות פחות את עזרת האם בגידול ילדיהן. עלי לציין, שלעיתים הפחתה של מתח קשורה גם בהתרחקות, ולא דוקא בהתקרבות. יחד עם זאת, Wolfe ו-Blood (1960) (בתוך: Cohler, 1981) מדווחות שהמעבר מאם לסבתא מלווה לעיתים במתח וחרדה. רגשות אלה שייכים, לדעת Deutch (1945), לאמביוולנטיות שהסבתאות מכילה בקשר הקרוב עם הבת הבוגרת כאשר היא מבקשת עזרה בטיפול בילדיה. מבט כזה על הסבתא שונה מהסטריאוטיפ של סבתא שנפגעת כאשר בתה לא רוצה

לקבל את עזרתה בטיפול בילדים, ושהיא מתענגת על כל רגע שהיא יכולה להיות עם הנכדים.

מאוחר יותר, באמצע החיים של הבת, קורה שינוי נוסף בקשר. האם נעשית חלשה, הבת צריכה לדאוג לה ושוב יש דואליות. מצד אחד, יש כעס של הבת על זה שהאם כבר לא מטפלת בה (לדעת פרידמן, 1996, אף פעם אין קץ לרצון שאמא תטפל); מאידך גיסא, יש הרבה פיוס בין נשים בגרות ואימהותיהן הזקנות (כפי שמתארת ליברכט, 1998, את חמוטל ואמה). לעיתים יש גם היפוך תפקידים, הבת היא כמו האם, והאם הזקנה היא כמו בת. אני חווה תופעה זו מקרוב ביני ובין אמי, מאז שאמי עברה לגור בדירה מוגנת ותפקודה נחלש. סביון ליברכט מתארת את ההתקרבות שחלה בין חמוטל, אישה באמצע החיים, עם אמה הזקנה, המאושפזת במחלקה הסיעודית: "חמוטל מביטה אז בידיהן האחוזות וגיחכה לעצמה על שעד שהגיעה אמה למחלקה הסיעודית מעולם לא נגעו זו בזו בעדנה כזאת..." (1998:70).

...פתאום נתקלו שתי הידיים, ציפורניים מול ציפורניים, כשני אויבים העומדים פנים אל פנים, וידה של אמה נעצרה רגע, כאומדת את המצב, ומיד חידשה את תנועתה, ואצבעותיה טיפסו על אצבעותיה של חמוטל, החליקו מעל לציפורניים, נדדו לאורך האצבעות, גיששו על פני הפרקים הבולטים, המשיכו הלאה עד שנחו על כף היד כולה – כריות האצבעות על שורש היד, שורש היד מתחת לכריות האצבעות – ונעצרו. גם עיניהן נפגשו, וחמוטל ניסתה לנחש אם אמה הבינה את משמעותו של מחול המלחמה והחיזור שהתחולל בין ידיהן, וכל הזמן חשה את החום המועט והקבוע המסתנן אליה מן היד השבירה הזאת, והשתוממה על המבט הישיר שאמה קבעה בעיניה ועל שאין מבוכה במגע החדש והנדיר הזה של עור אמה ועורה (שם:98).

נוסף לתקופות של התקרבות והידוק הקשר אם-בת, ישנן גם תקופות של התרחקות. גיל ההתבגרות הוא תקופה המביאה איתה ריחוק והתגברות של קונפליקטים.

גיל ההתבגרות הוא זמן קשה גם לאימהות וגם לבנות. הבנות חשות באופן מוגבר את הלחץ של הופעת המיניות שעליהן לשלב בהתפתחות זהותן כבוגרת. הן מתחילות לחוש את הלחץ החברתי להיות נשית: להיות נחמדה ופופולארית, ולהניח למה שאיננו נשי. האימהות שלהן מעבירות להן אותו מסר: שהאסרטיביות שהן פיתחו כילדות אינה מתאימה יותר, ושציונים גבוהים בבית הספר לא די בהם כדי להשיג את הבעל המתאים. הקונפליקט האדיפלי

מתחדש, ואימהות ובנות נעשות מתחרות. התבגרות מסמלת את התחלת ההיפרדות שמובילה את הבת להתרחק מהשפעת הספירה האימהית. בנות רבות מפנימות את תחושת האימהות שלהן לגבי המיניות של האימהות עצמן. קבלת הווסת זו אבן יסוד בתהליך ביולוגי ונפשי זה. תהליך זה משפיע גם על הבת וגם על האם. תגובת האם לווסת הראשונה משפיעה על הזהות המינית של הבת. אם ההתייחסות לווסת היא כלקללה, היא מעצבת את ההתייחסות לגופה באופן שלילי. הרבה בנות גדלות בגיל ההתבגרות ללא אינפורמציה מספקת על מה שקורה להן. ככל שהנשים יודעות יותר על ההתפתחות הגופנית שלהן עצמן, הן מתקשרות ביתר קלות עם הבנות שלהן בנושא הווסת. רוב הבנות ידעו על הווסת ועל מה שעומד לקרות להן דרך אימותיהן. הן קיבלו את הווסת ברגשות מעורבים וספגו את המיתוסים החברתיים כפי שאימותיהן לימדו אותן (Hammer, 1975).

בימיו של פרויד, קבלת מחזור הווסת היה סימן לאם שהגיע הזמן לצמצם את החופש של הבת (שם: עמ: 89).

המהפכה המינית של שנות ה-60, השפיעה גם על בנות וגם על אימהות. הרבה בנות נכנעו ללחצים חברתיים לקיים יחסי מין בגיל צעיר. זה לא היה קל לאימהות לקבל את השינוי, כאשר הן האמינו שיחסי מין עושים רק לאחר הנישואין; ומכאן המתח שעבר עליהן כאשר בנותיהן הגיעו לגיל ההתבגרות. יש בנות שקיימו יחסי מין ונכנסו להריון כתגובה של מרד באימהות שלהן. הקונפליקט בגיל ההתבגרות שמתרחש בין אימהות ובנות הוא חלק מתהליך ההיפרדות שבנות עושות כדי להיהפך לעצמאיות יותר ובלתי תלויות. אימהות רבות לא יודעות להיפרד מבנותיהן, ורוצות עבור הבנות אותו סגנון חיים שיש להן; או להפך – רוצות שבנותיהן יגשימו את כל מה שהן לא הגשימו: בעל יותר טוב, רמת חיים, קריירה שהן לא הגשימו. אָם שמאוכזבת מהזהות של עצמה כאישה, רוצה שבתה תגשים את הפנטזיות שלה. אָם שיש לה חושים טובים וחיה בשלום עם עצמה מסוגלת לשוחח עם בתה כאדם נפרד, מבלי להעמיס עליה את תפקידה כאם. התמיכה שלה בנויה על היותה מנוסה יותר ובוגרת יותר. בהתבגרות המוקדמת, בנות מתרחקות מאימן, זהו חלק מהתהליך הטבעי של היפרדות. באותו זמן הן מחפשות את האם האידיאלית, שאיתה הן יכולות לשוחח בדרך שאין להן עם האם שלהן. בנות מתבגרות סיפרו כי הן מרגישות שמערכת יחסים כזאת איננה אפשרית עם האימהות שלהן, כי לאימהות יש כוח וסמכות. מכיוון שהן עדיין זקוקות לאימן, מתעוררים אצלן רגשות אמביוולנטיים כלפי אימן. רק היפרדות מן האם מאפשרת לבת לחזור אל

האם ולקבל את חסרונותיה, וכן גם את החסרונות של עצמן. הרבה אימהות אומרות כי המרד של הבנות חזק יותר דווקא בגלל הקירבה הרבה יותר בין אימהות ובנות. האם רואה בבת שלה הבוגרת את עצמה, ומבט זה מוביל לתחרות שבסופה מגיעה האם לתודעת הגיל העכשווי שלה. יש כאן סמיכות: הבת מחפשת את ה"עצמי" האידיאלי, בעוד שאמה צריכה לנטוש את את תודעתה כאישה צעירה (Hammer, 1975:101-103).

ההיפרדות בין אימהות ובנות טובה יותר בסביבה שלאם יש תפקיד פרודוקטיבי מחוץ לבית, בעיקר כאשר הגבול בין הבית ועולם העבודה איננו נוקשה. כאשר יש הפרדה נוקשה, קשה יותר לאימהות ולבנות לגשר עליה.

אחרי תקופת ההתבגרות הסוערת, הבנות נרגעות, מתיישבות בדעתן ומקבלות את תפקיד האם כמו אימותיהן. הן מרחיבות את תפקיד האימהות שלהן ומצדיקות אותו. יותר ויותר נשים צעירות מגיבות למסר הכפול מן החברה, ובחרות להישאר ללא נשואין, לממש עבודה מעניינת לפני שהן שוקעות בדפוס של משפחה ואימהות. בסוף הן תנשאנה, אך בזמן אחר ומסיבות אחרות מאשר אימותיהן. הן לא רוצות להינשא רק בגלל שזה מצופה מהן בחברה. חלק מהן מחליטות שהן נגד נישואין בכלל. כאשר הבנות מתבגרות, הן נפרדות מהאימהות גם פיזית וגם רגשית. אצל רוב המרואיינות חל שינוי בקשר אם-בת, כאשר האם או הבת הצהירו על עצמאות כאדם אוטונומי נפרד המסוגל לקחת אחריות על עצמו. בדור הקודם, שלב זה היה קשור עם נשואין, כיום, שלב ההיפרדות לא בהכרח קשור עם נישואין.

לא רק הבנות רוצות בתהליך ההיפרדות מהאימהות, גם האימהות רוצות בהיפרדות מן הבנות שלהן. גישות פמיניסטיות נתנו לגיטימציה לאימהות להרגיש כך, ואיפשרו להן לעבד רגש זה ולא ליפול לרגשות אשם עמוקים מדי (Hammer, 1975:148).

לסיכום: ההריון, הלידה והאימהות מחזקים את הקשר בין אימהות-ובנות. כשהבת הופכת לאם, חלה התקרבות בינה לבין אמה. ההתקרבות חלה גם כאשר האם כבר לא בחיים.

הבת מזדהה עם אמה בשתי רמות: האחת – דרך תפקיד אמהי דומה לאמה או הימנעות מתפקוד כזה; השנייה – דרך העלאה מחדש של קונפליקטים בלתי פתורים בינה לבין אמה. יחד עם הקירבה לאם, עשויים להתעורר אצל הבת גם כעסים ותסכולים ורגשות אמביוולנטיים, המופנים גם כלפי האם וגם כלפי התינוק החדש. התקרבות הבת והאם בעקבות אימהותה של הבת אינה חזרה

סמביוטית לקשר אם-בת, אלא התקרבות שמאפשרת לשתייהן צמיחה והעצמה מתוך משאב הקשר.

התקרבות בין אימהות ובנות מתרחשת גם לעת זקנתה של האם, כאשר היא נחלשת וזקוקה יותר לעזרת הבת. אימהות בנות מעל לגיל 50 נוטות להיות סלחניות יותר כלפי אמן.

בגיל ההתבגרות חלה התרחקות ומופיעים קשיים רבים בין אימהות ובנות. הקונפליקט האדיפלי מתחדש, ואימהות ובנות הופכות לעיתים למתחרות. קונפליקט זה הוא חלק מתהליך ההיפרדות של הבנות בדרכן לעצמאות ולאינדיווידואציה.

היפרדות בריאה יותר בין בנות ואימהות מתרחשת כאשר לאם תפקיד פרודוקטיבי מחוץ לבית, וכאשר הגבול בין הבית ועולם העבודה גמיש.

לא רק הבנות רוצות בהיפרדות מהאימהות, גם אימהות רוצות בהיפרדות מהבנות. גישות פמיניסטיות מסייעות לאימהות להודות ברצון להיפרדות מהבנות, מבלי לחוש רגשות אשם עמוקים.

שאלות נוספות ממוקדות ביחסי אימהות-בנות בקיבוץ

האם יש בקיבוץ מאפיינים לקשרים בין אימהות ובנות לעומת הקשרים בין אימהות ובנות מחוץ לקיבוץ? המציאות בקיבוץ מאפשרת לבנות לרקום יחסי גומלין גם עם נשים בוגרות אחרות, ולא דווקא עם אימותיהן. כפי שטענה חודורוב (1974), סביבה נשית כזאת עשויה לפשט את תהליכי ההיפרדות של בנות ואימהות.

שאלה נוספת קשורה למאפיינים הדוריים: האם יש מאפיינים לקשר בין אימהות מדור המייסדות – הדור הראשון – לבנות מהדור השני? והאם יש מאפיינים לקשר בין אימהות מהדור השני לבנות מהדור השלישי? מכיוון ששאלות אלה הן גם שאלות מרכזיות בעבודת הדוקטוראט שלי, תבוא עליהן הרחבה במאמר נפרד, ושם אתייחס לממצאים שאספתי. בחלק זה של המאמר אביא נתונים שליקטתי מאחרים בהקשר לשאלות אלה.

בקיבוץ מתקיימת סוציאליזציה דו-מוקדית: במוקד אחד נמצאים המחנכים, ובמוקד השני נמצאים ההורים. המחנכים אחראים יותר על התחום האינסטרומנטלי, הכולל: טיפול פיזי בצורכי הילד, חינוך ועיצוב הרגלים ודאגה ללימודים פורמליים. ההורים משמשים כסוכני סוציאליזציה משניים, ועיקר תפקידם הוא בתחום האכספרסיבי: לתמוך, לאהוב ולהעניק סיפוק רגשי (בר-

יוסף, 1965; וטלמון-גרבר, 1970). גם בקיבוצים שעברו ללינה משפחתית, דהיינו לינה של הילדים בבתי ההורים, נדרשות האימהות לחלוק את הטיפול הראשוני בתינוק יחד עם המטפלות. בשתי שיטות הלינה, גם המשותפת (דהיינו לינה של הילדים בבתי ילדים) וגם המשפחתית, אימהות ביטאו עמדות חיוביות בלבד כלפי ילדיהן, ובכך פיצו את עצמן (לדעת פלוטניק, 1992), על חסך ילדי משלב קודם בחיים. פלוטניק, כמו גם חוקרים אחרים, לא בדקה ישירות את הקשר בין אימהות ובנות, אך הממצאים שלה מעוררים שאלות מעניינות כמו: מה קורה לבנות שגדלות לאימהות המבטאות עמדות חיוביות בלבד כלפיהן, בהקשר לאוטונומיה ועצמאות? איך עמדות חיוביות בלבד מצד אימהות כלפי בנותיהן משפיעות על הצורך של אימהות ובנות בהיפרדות זו מזו? מה קורה לקשר בין אימהות ומטפלות כאשר האימהות מבטאות עמדות חיוביות בלבד, ואזי התביעות החינוכיות באות רק מצד המטפלות?

יש לציין כי לא מצאתי מחקר שעסק בקשר בין אימהות ובנות בקיבוץ, למרות שמחקרים רבים (בעיקר בשנות ה-70 וה-80) טיפלו בשאלת ההיקשרות (attachment) בין תינוקות ואימהות. גם הפרסום של בולבי (Bowlby, 1951) על החסך האימהי, והמחקרים של ספירו, רבין ובטלהיים, ששימשו השראה לשינויים בטיפול בילדים בקיבוץ (Lavi, 1984), לא התייחסו לקשר בין אימהות ובנות.

שגיא ועמיתיו (1994) מצאו כי ילדים שחוו לינה משותפת כפרק זמן שבו היו האימהות במידה רבה בלתי זמינות, גילו רמת אי ביטחון גבוהה יותר והיקשרות לא בטוחה ואמביוולנטית. נתון זה מעורר שוב את השאלה: מה קורה לבנות שחוו אימהות בלתי זמינות? האם בנות רגישות יותר מבנים לחסר במגע עם אימהות, ואיך חסר זה משפיע על התפתחות הזהות העצמית שלהן?

ממצא נוסף שהתקבל הוא, שאבות בקיבוץ נמצאו מבליים זמן רב יותר עם ילדיהם לעומת אבות "לא קיבוציים" (Sagi, Koren & Wienberg, 1987). הלינה המשפחתית אף הגבירה מעורבות זו (הגרי, 1984; גרסון ורמות, 1979). נמצא גם שהתרבות הקיבוצית מעריכה מעורבות אבהית בטיפול בילדים (שמאי, 1992). מעורבות אבות בטיפול מן הגיל הצעיר ביותר עשויה להשפיע על הקשר אם-בת בהקשר לתהליכי היקשרות והיפרדות (Chodorow, 1978). אך כמו במחקרים אחרים על הקיבוץ, שאלת הקשר בין אימהות ובנות לא נבדקה.

מתוך העדויות שאספו לשם (1991) וזמיר (1986), נראה שאימהות בקיבוץ, בנות הדור השני, פיתחו ריאקציה לסגנון האימהות של דור המייסדות. אם דור המייסדות הזניחו את המשפחתיות והעדיפו את צורכי הכלל, בנות הדור השני

הדגישו את האימהות ואת המשפחתיות, ואף פיתחו מסירות יתר (ליבליך בתוך זמיר, 1986, עמ: XII). זיוה, אחת הנחקרות אצל לשם, טוענת למרד אימהות בנות הדור השני, בדור האימהות המייסדות: "בגידול הילדים שלו, הדור שלי מגיב נגד הדברים שסבלנו בילדותנו" (לשם, 1991:26). חוה מעידה: "...כשילדתי את בתי השלישית, רציתי לגדל אותה בעצמי. באו אלי 'משלחות' שאכניס את בתי לבית התינוקות, ואני לא רציתי לתת את התינוקת" (לשם:70). תגובה דומה של נטייה למשפחתיות כריאקציה לנטיית דור האימהות להתרחק ממשפחתיות עולה גם אצל החוקרות: Tiger & Cohler, 1975; Friedan, 1963; Shefer, 1981. לטענתן, תגובה זו איננה תגובת נגד, אלא חזרה של נשים בקיבוץ לנטייה הטבעית, לטפל באחרים ולהיות בקשר עם המשפחה ועם הבית.

ספרה של לשם (1991) מציג עדות אישית של 15 בנות קיבוץ משנות ה-30 וה-40. עדותן של הנשים הללו, שכולן עברו את גיל ה-50- כאשר העידו, חשפה פרופיל עם כמה קווים בולטים באחידותם: מצפון נוקשה, "האני העליון" כל כך רודני" (שם:27), חוסר ביטחון, פחד מ'מה יגידו', שמירה רבה על הפרטיות, צורך להיות שייך, קונפורמיות וכו'. "עד היום אכפת לי שלא יהיו חיכוכים, שיהיה 'שלום בית'. לריב זה מסוכן. אם אריב לא יאהבו אותי, לא יעריכו אותי" (לשם שם:28). מתוך הראיונות אפשר ללמוד משהו על הקשר בין בנות מהדור השני אל אימהות מדור המייסדות, ומה הם המסרים שבנות הדור השני אומרות שהן מעבירות לילדיהן. חלק ניכר מהמראיינות מעידות על ריחוק בקשר עם אמא, לעומת חום וקירבה בקשר עם אבא: "...אמא לא נישקה אותי אף פעם, אני חשבתי שהיא לא אוהבת אותי... מאמא פחדתי... מאבא לא פחדתי. אהבתי כאשר היה מספר, היינו שרים הרבה, הייתי גאה בו" (לשם:66). אחרת אומרת: "קשר עם אמא מפוקשש... קשר עם אבא קרוב וחם." רינת, מרואינת אחרת מצביעה על הקושי של אמה להתנתק ממנה: "לאמא לא היו ציפיות ממני, היא רצתה רק שאהיה 'שלוחה' שלה. לא העריכה אותי כאדם בפני עצמו" (שם:47). נחקרת נוספת מספרת על הבדידות שחשה כשאמה הרפתנית לא היתה בבית. הבדידות העיקה עליה יותר, משום שהדמות הדומיננטית לגביה היתה אמה.

לדעת נתן (בהקדמה לספרה של לשם, 1991), פירוש פסיכואנליטי אולי יצביע על קושי בתהליך ההזדהות של הבנות עם האימהות, ובעקבות זאת, בעייתיות בפתרון התסביך האדיפלי (שם:8).

נראה שהחצר הקיבוצית פתחה בפני ילדי הקיבוץ אפשרויות נוספות לקשר, ולא רק עם ההורים. דמויות אחרות שהזדמנו בחיי הילדים והבנות איפשרו להם להזדהות איתן. לדעת צ'ודרו (1974), סביבה אנושית כזו עשויה לפשט את תהליכי ההיפרדות של בנות ואימהות.

אחת המרואיינות מספרת: "על הקשיים שלי דיברתי רק עם המורה למזיקה... היא היחידה ששמה לב שאני במצוקה... לא אבא ולא אמא, רק איתה יכולתי לדבר" (שם:37). ומרואיינת נוספת: "...מי הדמות שעיימה רציתי להזדהות? אני לא זוכרת. אולי אמא, אולי המחנכת ההיא" (שם:31). "על דברים אישיים אינטימיים שלי יכולתי לדבר רק עם אמא של מישהו אחר" (שם:51).

נראה שנשים יותר מאשר גברים חוו פיצול בין אגו אישי לאגו קולקטיבי. גברים יכלו להתקרב יותר לאגו הקולקטיבי, כי היה יותר גברי. אחת המרואיינות אוהבת את אמה, כפי הנראה, אהבה של אגו אישי, ומתביישת באמה, כפי הנראה דרך אגו קולקטיבי: "אבא דרש קונפורמיות מלאה, זהות והזדהות עם החיים הקיבוציים... אמא היתה אדם אומלל... שהתנתק מהקיבוץ. לא עניין אותה בכלל אם אני 'בסדר' מבחינת הקיבוץ. הרעיפה עלי אהבה, פינוק. אני ידעתי שהיא אחרת מכולם. אהבתי אותה והתביישתי בה" (שם:45), "...נורא אהבתי אותה... מאמא ינקתי את השנאה לקיבוץ. מאבא את הצורך להיות בסדר... אמא היא זו שהשפיעה עלי יותר" (שם:47).

לסיכום: לא נמצאו מחקרים שעסקו בקשר בין אימהות ובנות בקיבוץ. נתון זה נראה תמוה לעומת שפע המחקרים שעוסקים בסוגיה זו בחברות חוץ קיבוציות. נראה שהאמונה שהקיבוץ מביא עימו אידיאולוגיה שיוויונית הביאה גם את החוקרים להאמין שאין צורך לעסוק בשאלות לגבי בנות בנפרד משאלות לגבי בנים.

מתוך מחקרים אחרים ניתן ללמוד משהו גם על הקשר בין אימהות ובנות. נראה שפיזור הסוציאליזציה בקיבוץ בין מחנכים והורים, ומעורבות גבוהה יותר של אבות בחינוך ובטיפול בבנות (כמו גם בבנים), עשויים להשפיע על בנות ואימהות בתהליכי היפרדות והיקשרות.

אימהות בנות הדור השני חוו, כבנות, חסר במשפחתיות, ועל כך הגיבו בריאקציה של משפחתיות יתר כאימהות. אצטט את דברי אסנת: "...הורי לא היו באים לפגוש אותי כשחזרתי מטיולים. אני אצא לפגוש אותם תמיד, בכל מקום, רק שירצו בי" (מתכוונת לילדיה) (לשם, 1991:57).

לא נמצאו מחקרים העוסקים ביחסי אימהות בנות הדור השני ובנותיהן.

סיכום

הקשר אם-בת שונה מהקשר אם-בן. הספרות מציינת שקשר אם-בת חזק יותר ומורכב יותר מהקשר אם-בן, ומהקשר אב-בת.

בעקבות התיאוריות הפסיכואנליטיות, נטען שגיבוש הזהות האישית של הבת מתקיים לאורך שנים עם אותה הדמות, דמות האם. הבן לעומתה מחליף זהויות, הוא מתחיל את חייו בהזדהות עם האם, וכשהוא מבחין בהבדלים בין המינים, הוא מחליף להזדהות עם האב. בחברה המודרנית גדלה הבת בבית שבו האם ממלאת תפקידים ביתיים מוכרים וברורים. תפקידי האב מתרחשים בדרך כלל רחוק מן הבית, ולכן לא לגמרי ברור מה עליו לעשות כדי להוכיח את גבריותו. ברור לבן שגבריות היא כל מה שלא מתקשר לאישה – האם – דהיינו שלילתה של האם. מכאן צמחה הטענה שנשיות היא זהות נתונה, וגבריות זקוקה להוכחה.

הספרות מתייחסת לקשר אם-בת כקשר מורכב וחזק מאוד.

חיפשי מה עושה את הקשר הזה כה חזק וכה מורכב. נראה שהקשר המתמשך, שאותו חוות בנות ואימהות, הוא המשך ישיר להתקשרות (attachment) המוקדמת ביניהן. המשכיות בקשר וחוסר הצורך להחליף בהזדהות המתמשכת בין בנות ואימהות ובין אימהות ובנות יוצר טשטוש בגבולות האגו, עד שלעיתים הן מעידות שלא ברור איפה נגמרת האם ומתחילה הבת. הטשטוש בגבולות האגו מקשה על בנות ואימהות בתהליכי היפרדות ואינדיבידואציה.

הקשר בין אימהות ובנות, והעשייה הפרקטית המשותפת שלהן בחיי היום-יום, מחזקים את הזדהות הבנות עם תפקידים של טיפול והענקה לאחר. תפקידים אלה מקשים על בנות לחוות חוויית ילדות שתהיה נקייה מתפקידים בוגרים "אימהיים". וכך נשים מפתחות זהות שמגדירה את עצמן יותר דרך התייחסות (relation) ודרך התקשרות (connection), לעומת הגברים שזוכים בילדות "נקייה" ללא תפקידי בוגרים, והם מפתחים זהות שמגדירה את עצמם יותר דרך היפרדות (separation) ועצמאות.

הקירבה וההזדהות של בנות ואימהות יוצרת גם מצבי תחרות ביניהן, בעיקר בשלב האדיפלי, שבו הבת מתחרה עם האם על השגת קרבתו של האב. התחרות מלווה בכעסים ובקונפליקטים.

בשלב מסוים מגלה הבת כי החברה מתייחסת בפיחות ערך למה שקשור עם נשיות, לעומת ההתייחסות המעצימה שהיא נותנת לגבריות. גילוי זה מגביר את כעסה על אמה, על אשר העניקה לה נשיות שהיא חסרת "פניס". פניס במובן המטאפורי של גבריות.

מצד הבת מתעורר פחד להיות כמו האם, ובאותו זמן גם פחד להיות שונה ממנה. מצד האם מתעורר פחד שמא בתה תהיה כמוה, ובאותו זמן חשש שבתה תהיה שונה ממנה. זהו הפחד והקונפליקט בין אוטונומיה והתקשרות. כל החוקרים מצביעים על קונפליקט מתמשך בין אוטונומיה והתקשרות בתהליך התפתחות הזהות של הבת. קיים ויכוח בין החוקרים על מידת היכולת לגשר ולאחות את הקונפליקט. נאמר שהיפרדות בריאה יותר בין בנות ואימהות מתרחשת כאשר לאם תפקיד פרודוקטיבי מחוץ לבית, וכאשר הגבולות בין הבית והעבודה גמישים יותר.

יש לשים לב לכך שלא רק הבנות מחפשות היפרדות מאמן, גם אימהות רוצות בהיפרדות מבנותיהן. גישות פמיניסטיות סייעו לאימהות להודות ברצון להיפרדות מהבנות מבלי לחוש רגשות אשם.

גם המושג שטבע ויניקוט על "האם הטובה דיה" צימצם את התובענות הבלתי נגמרת שהיתה מצד החברה כלפי אימהות, ומצד אימהות כלפי עצמן.

במעגלי החיים משתנה הקשר בין אימהות ובנות במידת הקירבה והיריחוק ביניהן. ישנן תקופות של התרחקות, כמו גיל ההתבגרות, וישנן תקופות של התקרבות, כמו בזמן הריון, לידה וגידול הילדים.

בגיל ההתבגרות מופיעים קשיים רבים בין אימהות ובנות. הקונפליקט האדיפלי מתחדש, ואימהות ובנות הופכות לעיתים למתחרות. קונפליקט זה הוא חלק מתהליך ההיפרדות של הבנות בדרכן לעצמאות ולאינדיווידואציה.

בתקופות של הריון, לידה ואימהות אינטנסיבית, חלה התקרבות ומתחזקים הקשרים בין אימהות ובנות. קשר מחודש זה בין אימהות ובנות שונה מהקשר הסימביוטי הראשוני. כל אחת מהן מביאה לתוך הקשר את הזהות האישית שהצמיחה, בקונטקסט התרבותי שבו גדלה, ולמרות הצורך של הבנות להיות מטופלות על ידי האימהות, נוצרת ביניהן על פי רוב תלות מחודשת יותר בוגרת. יחד עם הקירבה לאם, עשויים להתעורר אצל הבת גם כעסים ותסכולים ורגשות אמביוולנטיים, המופנים גם כלפי האם וגם כלפי התינוק החדש.

התקרבות בין אימהות ובנות מתרחשת גם לעת זקנתה של האם. כשהאם נחלשת ומזדקנת היא נזקקת לעזרת הבת, ולעיתים חל ביניהן היפוך של תפקידים – הבת היא בתפקיד האם, והאם המזדקנת היא בתפקיד הבת.

לגבי הקשרים בין אימהות ובנות בקיבוץ, לא נמצאו מחקרים שעסקו בכך. מתוך מחקרים אחרים ניתן ללמוד משהו גם על הקשר בין אימהות ובנות. נראה שפיזור הסוציאליזציה בקיבוץ בין מחנכים והורים, ומעורבות גבוהה יותר של אבות בחינוך ובטיפול בבנות (כמו גם בבנים), עשויים להשפיע על בנות ואימהות בתהליכי היפרדות והיקשרות.

אימהות בנות הדור השני חוו כילדות חסר במשפחתיות, ועל כך הגיבו בריאקציה של משפחתיות יתר כאימהות. לא נמצאו מחקרים העוסקים ביחסי אימהות מהדור השני ובנותיהן. לסוגיה זו אקדיש מאמר נפרד, מתוך ממצאים שאספתי בעבודת הדוקטוראט.

ביבליוגרפיה

- אתר, ת', 1979, עיר ירח, שער שישי: לידה. הקיבוץ המאוחד.
 ברונר, ז', "קולה של אמא, או: דיאלקטיקות של תודעה עצמית פמיניסטית". בתוך: זמנים, זמן הנשים, אוניברסיטת תל אביב, זמורה-ביתן, מוציאים לאור, חורף, 1993 מס' 46-47. עמ': 13-4.
 בר-יוסף, ר', 1960, "דפוסים סוציאליזציה בקיבוץ וזיקתם למבנה החברה הקיבוצית", מגמות, יא, 32-23.
 גילגון, ק', 1982, בקול שונה, ספרית פועלים, תל אביב.
 גינור, צביה בן-יוסף, בתוך: מודן, ש', ודבש, מ' (עורכות), 1997, אימהות ובנות, מודן הוצאה לאור, עמ': 18.
 גרסון, מ', ורמות, ל', 1979, "הורים ובני גיל בתקופת הבגרות", הקיבוץ 6-7, 245-264.
 דשא-דלמן, ע', (סיפרה מחדש) 1993, סיפורי מיתולוגיה יוונית, אלומות מוציאים לאור.
 הגרי, ע', 1984, "כיצד מבליים הורים בביתם עם ילדיהם שבגיל הגן", איגרת לחינוך, 70, 36-32.
 המילטון, ע', 1982 מיתולוגיה, דמטר, עמ': 37-40, מסדה.
 הסיודוס, תיאוגיניה: אל דמטר: 912-914.
 טלמון-גרבר, י', "חלוקת התפקידים בין גברים ונשים בקיבוץ", בתוך: יחיד וחברה בקיבוץ. מחקרים סוציולוגיים, מאגנס ירושלים, תש"ל, 1970: 58-70.
 ליברכט, ס', 1998, איש אישה ואיש, מגנס, ירושלים.
 לשם, נ', 1991, שירת הדשא, שיחות עם נשים בנות הדור הראשון בקיבוץ, יד טבנקין.
 מצר-מעוז, א', 1995, רגשות אשמה כחלק מהחוויה האימהית אצל אימהות לבנות בהשוואה לאימהות לבנים, אוניברסיטת תל אביב, המחלקה לפסיכולוגיה.
 פלוטניק, ר', 1992, עמדות הורים כלפי תפקידם וכלפי תפקיד המטפלת בקיבוץ: לינה משותפת לעומת לינה משפחתית. דוקטוראט באוניברסיטה העברית בירושלים.
 פריידי, נ', 1980, אמי ואני, זמורה, ביתן, מודן – הוצאה לאור.
 פרידמן, א', 1996, באה מאהבה, אינטימיות וכוח בזהות הנשית, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

- קריסטבה, י', 1985 (תרגום מאנגלית: דורון לבנה), "סטבט מאטר", *הו – מאמא*, ייצוג האם באמנות ישראלית עכשווית. המוזיאון לאמנות ישראלית, רמת-גן.
 ריץ', א', 1989, *ילוד אישה*, עם עובד, תל אביב.
- שירים הומיריים, הימננות, אפיגרמות, מלחמת הצפרדעים והעכברים. תרגום מיוונית שלמה שפאן. מוסד ביאליק, 1956 אל דמטר, עמ: 104-125, (הסידוס, תיאוגניה: אל דמטר: 914-912).
- שמאי, ש', 1992, *דפוסי מעורבות אבהית בקיבוץ: תפקידי אבות במשפחות שלמות בחינוך ילדיהם הטרומ-מתבגרים*, עבודת מ.א. אוניברסיטת חיפה.
- שפולן-קצב, ה', 1997, "היבט הסטורי (אפשרי) לייצוג האם", *הו – מאמא*, ייצוג האם באמנות ישראלית עכשווית, המוזיאון לאמנות ישראלית, רמת-גן.
- Benjamin, J., "The convergence of Psychoanalysis and Feminism: Gender identity and autonomy" in Brody, C. M., (ed), *Women therapist working with women*, New York: Springer 1984, 37-45.
- Bowlby, J. A., 1951, *Marental Care and Mental Health*. Geneva: World Health Ass.
- Chodorow, N., "Family Structure and Feminine Personality". In: Rosaldo, M.E., and Lampher, L., (eds). *Woman, Culter and Society*, California: Stanford University Press, 1974, 43-66
- 1971, "Being and Doing: A Cross-Cultural Examination of the Socialization of Males and Females", Gornic & Moran (Eds.), *Women in a Sexist Society*, Basic Books Inc., New York.
- 1978, *The Reproduction of Mothering*, Psychoanalysis and the Sociology of Gender. University of California Press. Berkley* Los Angeles* London.
- Cohler, B. J., Grunbaum, H. U., 1981, *Mothers, and Grandmothers*, A Wiley Interscience Publication.
- Cohler, B. J., Grunbaum, H. U., 1981, *Mothers, and Grandmothers*, A Wiley Interscience Publication.
- Dinnerstein, D., 1976, *Mermaid and the Minotaur*, New York: Harper and Row.
- Deutch, H., 1945, *Motherhood: The Psychology of women*, vol. 2. New York: Grune & Stratton.
- Ficher, L.R., "Transition in the Mother-Daughter Relationship". *Journal of Marriage and the Family*, 1981, 43(3): 613-622.
- 1986, *Linked Lives: Adult Daughters and their Mothers*, New York: Harper & Row.
- Finzi, S. V., 1996, *Mothering: Toward a New Psychoanalytic Construction*, London, The Guilford Press.
- Flax, J., "The conflict between nurturance and autonomy in mother-daughter relationships and within feminism", in Howell, E., and Bayes, M., (Eds), 1981, *Womem and mental Health*. New York: Basic Book.
- Freud, S., 1933, *New Introductory Lectures*, New York: W.W. Norton and Company.
- Friedan, B., 1963, *The Feminine Mystique*, New York, Norton & Co.
- Friedi, N., 1979, *My Mother/Myself*, Glasgow, Fontana/Collins.
- Hammer, S., 1975, *Daughters And Mothers/Mothers And Daughters*, Quadrangle/The New York Times Book Co.

- Hartman-Halbertal, T., 1996, *Mothering in Culture: Ambiguities in Continuity*, A Thesis Presented to the Faculty of the Graduate School of Education of Harvard University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Education.
- Hirsch, M., 1981, "Mothers And Daughters", In: O'BARR, J.F., 1990, *Ties That Bind*. Essays on Mothering and Patriarchy.
- Irigaray, L., 1986, *Speculum of the Other Woman*, Ithaca: Cornell University Press.
- , 1980, "When Our Lips Speak Together", *Signs*, 6, 1.
- Kristeva, J., 1980, *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*, Oxford Blackwell.
- , 1982, "Women's Time", in N.O. Keohane et al. (eds), *Femist Theory: A Critique of Ideology*, Brighton: Harvester.
- Lavi, Z., 1984, Correlates of sleeping arrangements of infants in kibbutzim. Paper presented at International Conference for Infant Studies, New York.
- Luke, H, 1993, *Women Earth and Spirit*, The Feminie in Symbol and Myth, Cross Road, N.Y p: 51-71.
- Mahler, M, S., Pine, F., and Bergman, A., 1975, *The Psychological birth of the human infant*, New York: Basic Books.
- McClelland, D, C., 1975, *Power: The Inner Experience*. New York: Irvington.
- Sagi, A., Koren-Karie, N. & Weinberg, M. 1987, "Fathers in Israel. In M.E. Lamb (ed), *The Father's Role: Cross-Cultural Perspectives*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Sagi, A., Van Ijzendoorn, M. H., Aviezer, O., Donnel, F. & Mayselless, O. 1994, "Sleeping away from home in a kibbutz communal arrangement: It makes a difference for infant-mother attachment," *Child Development*, 65, 992-1005.
- Tiger, L. & Shefer, J., 1975, *Women in the Kibbutz*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Winnicott, D.W., 1957, "The Baby as Going Concern". *The Child and the Family*: 13-17. Lndon:Tavistock.
- 1957, "Getting to Know Your Baby". *The Child and The Family*: 7-12. London: Tavistock.
- Zamir, A., 1986, *Mothers And daughters: Interviews With Kibbutz Women*, Volume xii, Kibbutz Studies Book Series. Norwood Editions.